

περιοχή δὲν ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξή του. Ἐπιπλέον, ὁ πειρασμὸς τοῦ δημιουργεῖ τὴν αὐταπάτη πὼς εἶναι ἓνας μικρὸς θεός. Αὐτὸ ὅμως σημαίνει ἐναντίωση στὴ θεότητα καὶ συνεπῶς ἁμάρτημα. Ἔτσι οὔτε στὴν ἐσωτερικότητά του μὲ τὴ μορφή τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἐγὼ μπορεῖ νὰ γνωρίσῃ τὸν ἑαυτό του, οὔτε κι' ἐξω ἀπὸ τὸ εἶναι του σὰν ἀντικειμενικὸ ἐγὼ. Ὅσο προσπαθεῖ νὰ πιᾶσῃ τὸν ἑαυτό του, ἄλλο τόσο γλυστράει ἀνάμεσα στὰ ἴδια του τὰ χέρια. Μπρὸς λοιπὸν σ' αὐτὴ τὴν ἀδυναμία φτάνει σὲ πλήρη ἐκμηδένιση καὶ ἀπελπίζεται. Ἡ ἀπελπισία ὅμως εἶναι ὁ δρόμος τῆς σωτηρίας, γιατί αὐτὴ θὰ τὸν ὀδηγήσῃ στὴ λύτρωση. Γιὰ νὰ γίνει ἀποτελεσματικὴ, πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀρνηθῇ ἀπόλυτα καὶ τελειωτικὰ τὸ πεπερασμένο γιὰ νὰ βρῇ τὸ αἰώνιο καὶ ἀπόλυτο ποὺ ἐνέχει στὴ σύστασή του¹. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀπελπισία εἶναι διάλυση τοῦ ατόμου ὄχι ὅμως καὶ ἀπώλεια, ἀλλὰ διαχωρισμὸς καὶ ἀνάδυση τοῦ ἀπείρου μὲ τὴ μορφή ἑνὸς προσώπου, ποὺ ἔχει βαθύτατη τὴ συναίσθησὴ τῆς εὐθύνης, τῆς ἐνοχῆς καὶ τῆς ἐλευθερίας του. Πιὸ χαμένος δὲν εἶναι ἐκεῖνος ποὺ χάνεται μέσα στὴν ἀπελπισία, μὰ ἐκεῖνος ποὺ ἔχασε τὴν ἀπελπισία, γιατί γι' αὐτὸν διέξοδος καὶ τρόπος σωτηρίας δὲν ὑπάρχει. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ κατηγορικὴ προσταγὴ τοῦ Kierkegaard εἶναι ἡ ἀκόλουθη: «ἀπελπίσου καὶ κάνε μόνος σου ἐκλογὴ τοῦ ἑαυτοῦ σου». Στὴ θέση τῆς καρτεσιανῆς ἀμφιβολίας ὁ Kierkegaard βάζει τὴν ἀπελπισία σὰν μέσο ποὺ ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴ βεβαιότητα γιὰ τὴν ὑπαρξή.

B. Ἠθικὴ Ζωὴ

Πρῶτο στάδιο τῆς ἠθικῆς ζωῆς εἶναι ἡ αὐθυποχρέωση. Ὁ ἠθικὸς ἄνθρωπος συγκρότησε τὸν πίνακα τῶν ἀξιῶν του, ἔφτιαξε τὸ πρόγραμμα τῆς ζωῆς του καὶ δὲν ὑπαναχωρεῖ. ἔχει συνείδηση τῶν εὐθυνῶν του καὶ παίρνει τὴν εὐθύνη τῶν ἀποφάσεών του μὲ τὴν ἐνταξί του στὰ πλαίσια ἑνὸς τρόπου ζωῆς. Στὸ στάδιο αὐτὸ ἀνήκει ἡ μορφή ζωῆς τοῦ πολίτου καὶ τοῦ συζύγου. Ἐκλογὴ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τοῦ τρόπου ζωῆς ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ κάνῃ συνειδητὰ καὶ νὰ ἐπαγρυπνῇ σὲ κάθε στιγμή. Ὅπως

1. Πρὸβ. Jolivet R., *Les doctrines existentialistes*, σελ. 54.

και νάχη τὸ πρᾶγμα, ἀκόμα κι' ἂν δὲν κἀνη συνειδητὰ τὴν πράξη τῆς ἐκλογῆς, πάλι ἐκλέγει ἓνα τρόπο ζωῆς, μὲ τὴ μόνη διαφορὰ πὼς ἡ ἐκλογὴ αὐτὴ εἶναι παθητικὴ καὶ γίνεται κάτω ἀπὸ τὴν πίεση γεγονότων καὶ περιστάσεων. Στὴν ἐνσυνείδητη ἐκλογὴ πρέπει νὰ δίδωμε τὸ πιὸ αὐθεντικὸ ἐνέργημα τοῦ ἀνθρώπου ὄχι γιατί γίνεται διαφορετικὸς ἀπὸ ὅ,τι εἶναι, ἀλλὰ γιατί παραλαμβάνει τὸν ἑαυτὸ του πηγαῖο καὶ καθαρὸ, ὅπως ὅταν βγαίνει ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Θεοῦ. Στὴν ἐκλογὴ δὲν δημιουργεῖται τόσο πολὺ πρόβλημα καθορισμοῦ τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μὲ τοὺς ἄλλους ὅσο πρόβλημα ὀργάνωσης τῶν σχέσεών του μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του¹. Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ σύνθεση τοῦ χρονικοῦ καὶ πεπερασμένου μὲ τὸ ἀπόλυτο καὶ αἰώνιο². Φυσικὰ ἡ διαλεκτικὴ καθενὸς ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς συστατικοὺς πόλους τοῦ ἐγὼ κινεῖται πρὸς ἀντίθετη κατεύθυνση καὶ σ' αὐτὸ συνίσταται ἡ τραγικὴ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐλευθερία εἶναι σύνθεση τῶν δυὸ στοιχείων τοῦ ἐγὼ καὶ γι' αὐτὸ ἡ πράξη τῆς ἐκλογῆς εἶναι συνειδητὴ προσχώρηση πρὸς ὅ,τι τὸ ἀπόλυτο καὶ αἰώνιο ὑπάρχει μέσα στὸν ἄνθρωπο³. Ἡ πράξη τῆς ἐκλογῆς εἶναι μιὰ ἁρμονικὴ σύνθεση τῆς ἀναγκαιότητας καὶ τῆς ἐλευθερίας. Σὰν τυπικὴ πράξη ἡ ἐκλογὴ εἶναι ἀναγκαία καὶ πραγματικὴ, γιατί γίνεται ἀκόμα κι' ὅταν δὲν ἐνεργῆται συνειδητὰ. Σὰν ἐνσυνείδητο ἐνέργημα εἶναι ἐλευθερία, γιατί γίνεται ἐπιλογή, μέσα ἀπὸ μιὰ μορφολογικὴ ποικιλία, τῆς μορφῆς ἐκείνης ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴν αὐθεντικότητα τῆς ὑπαρξης καὶ στοὺς ποιοτικούς της προσδιορισμούς. Φυσικὰ, στὴν πράξη τῆς ἐκλογῆς ὁ δρόμος δὲν εἶναι καὶ τόσο εὐκόλος. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ δράση, ἀνοίγονται μπροστὰ του τεράστιες δυνατότητες, ποὺ μπρὸς των αἰσθάνεται ἴλιγγο ἀκριβῶς γιατί ἔχει τὴ δυνατότητα τῆς ἐκλογῆς, χωρὶς ὅμως ἀκόμα νὰ μπορῆ νὰ τὴν ἐντοπίσῃ ἀποτελεσματικά. Ὁ ἴλιγγος τῆς ἐλευθερίας καὶ τὸ δίλημμα τῆς ἐκλογῆς τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ κακοῦ, τοῦ αἰώνιου ἢ τοῦ χρονικοῦ, προξενεῖ μιὰ ἰδιάζουσα ψυχικὴ κατάσταση, τὴν ἀγωνία. Ἡ ἀγωνία εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἀπελπι-

1. Πρὸβ. Wahl J., La pensée de l'existence, σελ. 22.

2. Πρὸβ. Kierkegaard S., Traité du desespoir, σελ. 62, 89.

3. Jolivet R., op. cit., σελ. 48.

σία. Ἐνῶς ἡ ἀπελπισία συνδέεται μὲ τὴν ἀποτυχία καὶ εἶναι συνέπειά της, ἡ ἀγωνία γίνεται αἰσθητὴ πρὶν ἀπὸ τὸ ἁμάρτημα καὶ συνδέεται μὲ τὴν δυνατότητα καὶ τὴν ἐλευθερία¹. Ἡ διαφοροποίηση τοῦ χρόνου μὲ τὴν μορφή τοῦ μέλλοντος καὶ τοῦ παρελθόντος καὶ ἡ θεωρησῆ των ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἀνθρώπου ὡς πηγῶν προέλευσης καὶ περιοχῶν πραγμάτωσης τοῦ δυνατοῦ μὲ τὴ θετική ἢ τὴν ἀρνητική του μορφή τοῦ προξενεῖ ἀγωνία. Μαζὶ μὲ τὴν ἀγωνία μπερδὸς στὸ ἁμάρτημα ἀρχίζει καὶ ἡ συναίσθηση τῆς ἐνοχῆς. Ἀγωνία καὶ ἐνοχὴ εἶναι συνώνυμα, ὅπως συνώνυμα εἶναι ἡ ἐνοχὴ καὶ ἡ ἐλευθερία. Ἡ συναίσθηση τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐνόχου τοῦ ἀνοίγει τὸ δρόμο πρὸς ἕναν ἐλεύθερο προσανατολισμό, πού θὰ κἀνὴ δυνατό τὸ ἐνέργημα τῆς ἐκλογῆς μὲ ἀμεση συνέπεια τὴν πραγμάτωση ἑνὸς τρόπου ζωῆς. Σ' αὐτὸ τὸ νόημα ὁ ἀνθρώπος εἶναι δημιουργὸς τοῦ ἑαυτοῦ του, καθὼς ἐπίσης καὶ τῆς ἠθικῆς του. Ἦδη, μὲ τὴν πράξη τῆς ἐκλογῆς ἔκανε διάκριση καλοῦ καὶ κακοῦ καὶ μὲ τὴν ἴδια τὴ θέλησή του ἐπιστρατεύτηκε σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς κατευθύνσεις.

Ὅμως καὶ στὸ στάδιο τοῦτο ὁ ἀνθρώπος δὲν βρῖσκει πληρότητα καὶ ἱκανοποίηση. Ἡ συνείδηση τῆς ἀπελπισίας προϋποθέτει συναίσθηση τοῦ ἁμαρτήματος. Κάθε ἀνθρώπος εἶναι ἁμαρτωλὸς καὶ ἡ συναίσθηση τοῦ ἁμαρτήματος τοῦ ἀνοίγει τὸ δρόμο γιὰ τὴ σωτηρία. Τὸ φαινόμενο τοῦτο γίνεται ἰδιαίτερα αἰσθητὸ στοὺς δαιμονιακούς, δηλαδή στοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους πού νοιώθουν βαθύτερα τὸ κενὸ μέσα των ἐξ αἰτίας τῆς ἀδυναμίας των νὰ ἀκολουθήσουν, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι, ἕναν συνηθισμένο τρόπο ζωῆς. Ἡ ἀδυναμία αὐτὴ τοὺς ὀδηγεῖ κατ' εὐθείαν στὴν περιοχὴ τῆς φρησκευτικότητας, γιατί ἡ θεότητα καὶ μόνο αὐτὴ εἶναι σὲ θέση νὰ πραγματοποιήσῃ τὰ ἀδύνατα. Γιὰ τοὺς δαιμονιακοὺς τύπους μέσα στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνθρώπινου δὲν ὑπάρχει σοβαρότητα, γι' αὐτὸ καὶ ὀφείλουν νὰ τὴν ἀναζητήσουν στὴ θεότητα. Ἡ διαπίστωση τῆς ἀνθρώπινης ἀνεπάρκειας ὀδηγεῖ τὸν [ἀνθρώπο σὲ μιὰ γενικὴ ἀναθεώρηση τῶν ἀξιῶν, προκειμένου νὰ ἀνέλθῃ στὴ θεώρηση τῆς ὑπέριστατης ἀξίας, δηλαδή τῆς θεότητας. Ἐδῶ βλέπομε μιὰ ἄλλη ὄψη τῆς κριτικῆς τοῦ Kierkegaard κατὰ τῆς συστημα-

1. Πρβ, Jolivet R., op. cit., σελ. 55.

τικῆς φιλοσοφίας, ὅπως παρουσιάζεται ιδιαίτερα στὸν τομέα τῆς ἠθικῆς. “Ὅπως ἡ συστηματικὴ φιλοσοφία εἶναι ἀνεπαρκῆς, γιατί δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ συλλάβῃ τὸ νόημα τῆς ὑπαρξῆς οὔτε νὰ τὴν ἐρμηνεύσῃ, τὸ ἴδιο καὶ ἡ συστηματικὴ ἠθικὴ ἀδυνατεῖ νὰ θέσῃ ὀρθοὺς κανόνες ἠθικῆς δράσης, κυρίως γιατί τὴν ἀντιμετωπίζει στὰ πλαίσια μιᾶς ἠθικῆς αὐτονομίας ἔξω ἀπὸ τὴ θεώρηση τῆς ἄμεσης προσωπικῆς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ θεότητα. “Ὁ Kierkegaard βάλλει ιδιαίτερα κατὰ τῆς ἠθικῆς τοῦ Kant, ποὺ ἡ συστηματικὴ τῆς μορφή παρουσιάζεται ιδιαίτερα ἔντονη. “Ἡ καντιανὴ ἠθικὴ θέτει τὴν ἠθικὴ δεοντολογία στὰ πλαίσια μιᾶς ἀφηρημένης γενικότητας ποὺ ἐκμηδενίζει τὴν ἔννοια τοῦ προσωπικοῦ Θεοῦ. «Τὸ ἠθικὸν εἶναι γενικὸν καὶ ὡς τοιοῦτον ἐναντίον τοῦ Θεοῦ», λέγει ὁ Kierkegaard¹. “Ἐκεῖνο ποὺ προέχει στὴν ἠθικὴ του, εἶναι ἡ πίστις καὶ γι’ αὐτὸ τὸ λόγο ἡ συνήθης κοινὴ καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ὀρθολογιστικὴ ἠθικὴ τοῦ φαίνεται ἀνεπαρκῆς. Στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀβραὰμ βλέπει τὸν ἥρωα τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀνώτερης ἀρετῆς. “Ἡ θέλησις τοῦ Ἀβραὰμ εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴ θέλησις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ πράξις τῆς φύσεως τοῦ παιδιοῦ του εἶναι ἀπόδειξις τῆς πίστεως του². Γιὰ τὴν κοινὴ ἠθικὴ λέγει ὁ Kierkegaard, ἡ πράξις τῆς φύσεως ὄχι μόνο δὲν ἔχει νόημα, ἀλλ’ ἀντιβαίνει πρὸς τοὺς κανόνες τῆς. Γιὰ νὰ τὸ ἀντιληφθῇ ὁ ἀνθρώπος πρέπει νὰ ἀνέλθῃ σὲ μιὰ ἀνώτερη βαθμίδα ἠθικῆς μέσα στὴ σφαῖρα τῆς θρησκευτικότητος ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἄμεση καὶ προσωπικὴ του σχέση μὲ τὴ θεότητα. “Ἡ ἠθικὴ ἀποβάλλει ἔτσι τὸ χαρακτῆρα τῆς αὐτονομίας ἢ τῆς συμμόρφωσης σὲ κατηγορικὰς προσταγὰς ποὺ προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ γίνεται προσωπικὸς διάλογος μὲ τὴ θεότητα. “Ἡ ἠθικὴ αὐτονομία ποὺ στὴν οὐσίαν εἶναι ἑτερονομία καὶ καταναγκασμός, παραχωρεῖ τὴ θέσιν τῆς στὴ θεϊκὴ ἑτερονομία, ποὺ ὅμως σὰν κλίσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ θεότητα καὶ σὰν κλήσις τῆς θεότητος πρὸς τὸν ἀνθρώπον εἶναι ἡ πραγματικὴ ἠθικὴ αὐτονομία³.

1. Ges. Werk., VI σελ.— *Νησιώτη Ν.*, op. cit., σελ. 91.

2. Ibid., III, σελ. 53.— *Νησιώτη Ν.*, op. cit., σελ. 61.

3. Πρβ. *Νησιώτη Ν.*, op. cit., σελ. 72.

Γ. Θρησκευτική Ζωή.

Στὴ σφαῖρα τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς εἶναι δυνατὸ ὅ,τι δὲν εἶναι στὴν περιοχὴ τῆς αἰσθητικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Ἡ διαφοροποιημένη μορφή τῶν ἀλληλοδιαδόχων χρονικῶν στιγμῶν στὸν τομέα τῆς ἐμπειρίας κάνει ἀδύνατη τὴν ἐπανάληψη. Ἀντίθετα στὴ σφαῖρα τῆς θρησκευτικότητας ὁ χρόνος εἶναι ταυτόσημη αἰωνιότητα καὶ ὅ,τι γίνεται, παίρνει τὴ μορφή τοῦ ἀπαράγραπτου καὶ τοῦ ἀναλλοίωτου. Τὸ γεγονός τοῦτο ἔγινε ἰδιαίτερα αἰσθητὸ στὸν Kierkegaard, ὅταν δημιουργήθηκε τὸ πρόβλημα τοῦ γάμου του. Μὲ τὸ δεσμὸ τοῦ γάμου ἢ μνηστή του θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι ἢ νέα πρὸ ἀγαποῦσε. Μιὰ διαφοροποιημένη μορφή τοῦ πραγματικοῦ θὰ ἔμπαινε στὴ θέση της. Συνεπῶς ἡ Regina θὰ τοῦ ἦταν προσφιλῆς σὰν παρελθὸν κι' ὄχι σὰν παροῦσα μορφή, πρᾶγμα πρὸ θὰ σήμαινε θεμελίωση τῆς συζυγικῆς ζωῆς στὸ ψεῦδος καὶ συνεπῶς στὸ ἁμάρτημα. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, παρὰ τὸ σφοδρὸ του ἔρωτα πρὸς τὴ μνηστή του ἀρνεῖται τὸ γάμο γιὰ νὰ μπορέσει νὰ διατηρήσῃ ἀθικτὴ τὴν εἰκόνα της, ὅπως τὴ γνώρισε τὸν καιρὸ τοῦ μεγάλου πάθους του. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ αἰσθητικὴ ζωὴ εἶναι ἀνεπαρκῆς καὶ ἡ ἠθικὴ ζωὴ ἀποτυχία, ἡ μόνη διέξοδος βρίσκεται πρὸς τὴν περιοχὴ τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς. Ἐκεῖ εἶναι δυνατὴ ὄχι ἀπλῶς ἡ ἐπανάληψη, ἀλλὰ πιὸ πολὺ ἡ διαιώνιση τῆς κατάστασης πρὸς ποθεῖ τόσο ἔντονα ὁ Kierkegaard. Ἡ πίστη του στὴ θεότητα εἶναι τόσο δυνατὴ, ὥστε σὰν ἄλλος Ἀβραὰμ ἢ σὰν ἄλλος Ἰὼβ θὰ δικαιωθῇ στὴν πράξη τῆς θυσίας μὲ τὴν αἰώνια ἀντάμοιβή. Ἄν θυσιάζῃ τὴ μνηστή του στὴν πρόσκαιρη ζωὴ τῆς ἀστάθειας καὶ τῆς ἀλλαγῆς, εἶναι γιὰ νὰ τὴν ἔχη στὴν αἰωνιότητα.

Ἡ πίστη εἶναι μιὰ ἄμεση σχέση μὲ τὴ θεότητα. Εἶναι ἡ ἀνώτερη ἀλήθεια, ἡ «ἀλήθεια κατ' ἐξοχήν», ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ ὁ Kierkegaard, ὄχι μόνο γιὰτὶ εἶναι ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ κι' ὄχι τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο τὴν πιὸ δυνατὴ ἀπόδοση¹. Ἡ πίστη ἀπαιτεῖ ἀρνησὴ τῶν ἐγκοσμίων καὶ προσαρμογὴ στὴ θέληση τοῦ Θεοῦ. Ἡ διαλεκτικὴ τοῦ πιστοῦ εἶναι ἀνοδικὴ καὶ κατευθύνεται στὴν ἔνωσή του μὲ τὴ θεότητα.

1. Πρβ. Kierkegaard S., Post — scriptum, σελ. 152. — Jolivet R., op. cit., σελ. 46 - 47.

“Όταν γίνη αὐτό, τότε μὲ μέσο τὸ Δημιουργὸ ἔχει τὰ δημιουργήματα στὴν πληρότητά των. Κι’ ἐκεῖ πού ἀρχισε ἄγωνα κατὰ τοῦ κόσμου, καταλήγει τώρα στὴν πλήρη κατοχή του. Ὁ Ἀβραὰμ ἀρνεῖται τὸ παιδί του, ἔχει ὅμως πίστη στὸ Θεὸ κι’ ὁ Θεὸς τοῦ τὸ ἀποδίδει τῇ στιγμῇ τῆς θυσίας. Στὴν ἐνόραση τοῦ Θεοῦ βρίσκεται ἡ ὑπέριστατη μορφή τῆς ἀλήθειας καὶ ἡ πίστη εἶναι ἡ ὑπέριστατη ἀλήθεια, γιατί ξεπερνᾷ τὸν ἀνθρώπινο λόγο καὶ βρίσκει τὸ νόημα τῆς στὴν ὑποταγῇ τοῦ ἀνθρώπου στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ἄν ἡ ἀλήθεια βρίσκεται στὴν ἐνεργὸ βίωση πού ἡ ἀνώτατη μορφή της εἶναι τὸ πάθος², ἡ πίστη εἶναι τὸ πιὸ μεγάλο πάθος, πού κάνει δυνατὰ καὶ τὰ πιὸ ἀδύνατα πράγματα. Ἡ πίστη εἶναι ψυχο - πνευματικὸ φαινόμενο πού γεννιέται μέσα στὸ χρόνο, τὸν ὑπερβαίνει ὅμως κι’ ἀνοίγει στὸν ἀνθρώπο εὐρύτατο τὸν ὀρίζοντα τῆς αἰωνιότητος. Ἡ ἔξαρση τοῦ ἀνθρώπου στὴ βίωση τῆς θρησκευτικῆς στιγμῆς ἀξίζει πιὸ πολὺ ἀπὸ χρόνια συνηθισμένης ζωῆς στὸν τομέα τῆς ἐμπειρίας. Ὁ Θεὸς εἶναι ἐνσάρκωση τοῦ ἀπολύτου, γι’ αὐτὸ καὶ καμμιά ἀντινομία δὲν ἔχει θέση ἐκεῖ. Ὅ,τι γιὰ τὴν ἀνθρώπινη νόηση εἶναι ἀδύνατο, γιὰ τὸ Θεὸ εἶναι δυνατό. Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραὰμ ξεπερνᾷ τὴν ἀνθρώπινη, δηλαδὴ τὴ φυσικὴ δυνατότητα, ὅπως καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ παιδιοῦ του εἶναι ὑπερφυσικὸ γεγονός, πού μόνο ὁ Θεὸς μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ.

III.— ANTI-NOMIES KAI ADYNAMIES TΗΣ ΥΠΑΡΕΙΣΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ KIERKEGAARD

Ὅπως ὁ ὑπαρξισμὸς γενικά, τὸ ἴδιο καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Kierkegaard βγαίνει ἀπὸ μιὰ ἀνάγκη διαμαρτυρίας κατὰ τῶν κινδύνων πού ἀπειλοῦν τὴν ἀνθρώπινη προσωπικότητα. Αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ ἀνθρωπιστικὸ νόημα τοῦ ὑπαρξισμοῦ καὶ τὴ γονιμότητά του. Γιὰ νᾶναι ὅμως πιὸ ἀποτελεσματικὴ αὐτὴ ἡ διαμαρτυρία, θὰ ἔπρεπε νὰ θεμελιώνεται πάνω σὲ μιὰ συστηματικὴ λογικὴ ἐνέργεια, πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴν πεμπτουσία τοῦ ἀνθρώπου, τὴ νόηση. Ἄν ὁ ἀνθρώπος κινδυνεύῃ σήμερα, ὁ κίνδυνος δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴ λογικὴ, ἀλλ’ ἀπὸ τὴν κακὴ χρῆση της. Συνε-

2. Πρβ. *Jolivet R.*, op. cit., σελ. 45 - 46.

πῶς τὸ πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ἔπρεπε νὰ θεμελιωθῆ πάνω σὲ μιὰ σειρά ἐνεργειῶν λογικῆς χροιάς, γιατί ἔτσι θὰ κατοχυρωνόταν ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεσματικώτερα ὡς ὄν ἐμπειρικό, μὰ ταυτόχρονα ὡς ὄν ἔλλογο καὶ ἐλεύθερο.

Ἡ κριτικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ὑπαρξιστικῆς φιλοσοφίας τοῦ Kierkegaard ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὠρισμένων ἀντινομιῶν, ποὺ κάνουν δύσκολη τὴν καθολικὴ παραδοχὴ της.

1.— Διχασμὸς ἀνάμεσα στὴ σκέψη καὶ στὴν ὑπαρξή.

Ἡ σκέψη, λέγει ὁ Kierkegaard, δὲν μπορεῖ νὰ φτάσῃ τὴν ὑπαρξή. Ἡ ἀρνητικὴ ὅμως αὐτὴ στάση σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ σκέψη σὰν μέσο γιὰ νὰ κατανοήσῃ ὁ ἄνθρωπος τὴν ὑπαρξή καὶ νὰ κανονίσῃ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς του τὸν ἀπογυμνώνει ἀπὸ τὴ βασικὴ του ιδιότητα καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν οὐσία του. Βέβαια, δὲν θὰ λέγε κανεὶς νὰ ἀρνηθῆ τὴ διπολικὴ μορφή τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴ σκέψη καὶ τὴν ὑπαρξή, αὐτὸ ὅμως δὲν θὰ σήμαινε καὶ παραγνώριση τῆς ὑπεροχῆς καὶ τῆς πρωταρχικῆς σημασίας τῆς σκέψης.

Ἀπὸ φαινομενολογικὴ ἀποψη τὸ πρόβλημα παρουσιάζεται μὲ τὴν ἀκόλουθη μορφή. α) Ἡ σκέψη ἐνεργεῖ ὡς νόηση ποὺ προσδιορίζει κάθε μορφῆς ἐνεργητικότητα, θεωρητικὴ ἢ πρακτικὴ. Σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ ὑπαρξή εἶναι ἓνα νόημα, ποὺ προσδιορίζεται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴ σκέψη. Ἡ προσδιοριστικὴ αὐτὴ δυνατότητα τῆς σκέψης συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἐλευθερία ποὺ τῆς ἀνήκει σὰν τὸ κυριώτερο γνώρισμά της. β) Ἡ σκέψη ὅμως ἐνεργεῖ καὶ ὡς νόηση, ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξή κατὰ κύριο λόγο γνωστικὰ καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἀπὸ ἀποψη ἐνεργητικότητας. Ἡ ὑπαρξή παίζει ρόλο νοήματος, ποὺ ἐπηρεάζει τὴ γνωστικὴ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν παρουσίᾳ της μὲ μορφή ὑλικοῦ ἐμπειρίας. Ὅσο γιὰ τὴ δράση του, τὴν ἐπηρεάζει σ' ἓνα σχετικὸ μόνο μέτρο, ἀφοῦ γιὰ τὸν καθορισμὸ της τὸν κύριο ρόλο παίζει ἡ ἐλευθερία.

2.— Ἀρνηση τοῦ συτήματος.

Ἡ κριτικὴ τοῦ Kierkegaard κατὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel μπορεῖ νὰ δικαιώνεται, γιατί δημιουργεῖ πραγματικὰ ἀνυ-

πέρβλητες δυσκολίες. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δικαιώνεται και η πολεμική του κατά του συστήματος γενικά, γιατί το σύστημα είναι η ανάπτυξη και η έκφραση της σκέψης σύμφωνα με ώρισμένες μεθοδολογικές αρχές, που βγαίνουν από τη φύση την ίδια του πνεύματος.

Η θεωρία του Kierkegaard δεν ευσταθεί στα ακόλουθα σημεία.

α) Στα πλαίσια του συστήματος, χάρη στον κλειστό του χαρακτήρα, δεν υπάρχει, κατά τον Kierkegaard, καμιά δυνατότητα δράσης. Έδώ γίνεται σύγκριση ανάμεσα στο πραγματικό και στο κατηγορικό. Το σύστημα είναι μια κατηγορική έκφραση, δηλαδή μια έννοιακή απόδοση του πραγματικού. Ακόμα και στη θεωρία του Hegel το πραγματικό υπόκειται σε μια διαλεκτική, που δίνει τη δυνατότητα στην ύπαρξη, χάρη στη σκέψη, να αναπτύξει μια δράση. Συνεπώς η θέση ότι μέσα στα πλαίσια του συστήματος το κάθε τι έγινε και δεν μένει πια στον άνθρωπο να κάνει τίποτε, δεν στέκει. Είναι αναντίρροτο ότι η ύπαρξη σημαίνει γίνεσθαι, αλλά το γίνεσθαι μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μιας συστηματικής έρευνας, χωρίς να προσκρούει σε καμιά δυσκολία. Η άποψη αυτή δικαιώνεται απόλυτα από την ιστορία της φιλοσοφίας, όπου διαπιστώνουμε ότι το ανθρώπινο γίνεσθαι απέτέλεσε αντικείμενο και συνετέλεσε στη συγκρότηση μιας από τις κυριότερες μορφές της συστηματικής φιλοσοφίας σαν φιλοσοφική ανθρωπολογία στον τομέα της θεωρητικής φιλοσοφίας και σαν ηθική στον τομέα της πρακτικής φιλοσοφίας.

β) Το σύστημα, λέγει ο Kierkegaard, θεμελιώνεται πάνω σε εξωτερικά σχετικά με αυτό στοιχεία, δηλαδή σε αρχές πρωτογενείς (αξιώματα) ή σε αρχές δευτερογενείς (πορίσματα μιας λογικής επεξεργασίας αποδεικτικής χροιάς). Πρώτα - πρώτα πρέπει να σημειωθεί, ότι στη σχέση ανάμεσα στο σύστημα και στις αρχές ζήτημα εξωτερικότητας ή εσωτερικότητας δεν μπορεί να δημιουργηθεί. Η αναδρομή στις αρχές γίνεται πριν από τη συγκρότηση του συστήματος. Κι' ύστερα, αφού το σύστημα είναι η κατηγορική έκφραση, δηλαδή η έννοιακή απόδοση ή η έρμηνεία του πραγματικού, σε στοιχεία που ενυπάρχουν μέσα στο ίδιο το πραγματικό πρέπει να ανατρέξει ο ερευνητής προκειμένου να θε-

μελιώση τὴν ἔρευνά του. Μόνον ἔτσι τὰ πορίσματά του θὰ ἔχουν ἀντικειμενικὴ ἀξία καὶ καθολικὸ κῦρος. Ἐνῶς ἡ ἀναδρομὴ γίνεται στὴν ἐσωτερικότητα τοῦ ὑποκειμένου μὲ μέσο τὴν ἐνορατικὴ ἐποπτεία, πάλι γιὰ στοιχεῖα τοῦ πραγματικοῦ πρόκειται, ἀφοῦ καὶ τὸ ὑποκείμενο δὲν εἶναι παρὰ μιὰ συστατικὴ του μονάδα.

γ) Τὸ σύστημα τοῦ Hegel καὶ γενικώτερα κάθε σύστημα, λέγει ὁ Kierkegaard, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ τὴν βάση μιᾶς ἠθικῆς, γιατί ἡ ὑπαρξὴ ὑπερβαίνει τὴ σκέψη. Μὰ κι' αὕτὴ ἡ ἀποψη δὲν στέκει. Ἐνῶς καὶ στὰ πλαίσια τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel εἶναι δυνατὴ ἡ συγκρότησις μιᾶς ἠθικῆς, γιατί ἀναγνωρίζεται ἡ ἀναγκαιότητα νὰ συμβάλῃ τὸ ὑποκείμενο στὴ διαλεκτικὴ τῆς Ἰδέας. Τὸ γεγονός τοῦτο προϋποθέτει δράση καὶ συνεπῶς ρύθμιση τῆς θέσης τοῦ ὑποκειμένου ἀπέναντι στὸ πραγματικὸ καὶ σ' αὐτὸ συνίσταται, ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ἠθικῆς. Ἐννοεῖται, ὅτι μιὰ ἠθικὴ φιλοσοφία ποὺ θέλει τὸν ἄνθρωπο τυφλὸ ὄργανο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησις σκοπῶν ἀντιθέτων πρὸς τὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἀπαράδεκτη. Παράδειγμα, ἡ μαρξιστικὴ ἠθικὴ, ποὺ βγήκε σὰν μοιραία συνέπεια ἐνὸς ἀντεστραμμένου ἐγγελιανισμοῦ. Γιέρα ὅμως κι' ἄσχετα ἀπὸ τὴ σχηματικὴ αὕτὴ θέση, πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ ἡ δυνατότητα γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν συγκρότησιν μιᾶς ἠθικῆς πάνω σὲ σωστὲς βάσεις. Εἶναι ἀναντίρρητο, ὅτι ἐπιβάλλεται στὸν ἄνθρωπο νὰ ἀναλάβῃ μιὰ δράση γιὰ τὴν προαγωγὴν τοῦ εἶναι γενικὰ καὶ γιὰ τὴν δικήν του ἠθικὴν τελείωσιν. Τὴν δράσιν ὅμως αὕτὴν πρέπει νὰ τὴν ἀναλάβῃ ἐνσυνείδητα καὶ μὲ σαφῆ ἐπίγνωσιν τοῦ σκοποῦ, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὴν διαλεκτικὴν τοῦ πραγματικοῦ, δὲν παύει ὅμως ταυτόχρονα νὰ εἶναι καὶ σκοπὸς ἀνθρώπινος, ἀφοῦ σὲ τελευταία ἀνάλυσιν ἡ διαλεκτικὴ τοῦ πραγματικοῦ ἀσκεῖ ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν στὴν ὀργάνωσιν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

3.—Ἐξομολόγησις τῆς παγκόσμιας ἱστορίας ὡς ἀπολύτου.

Ἐδῶ διαπιστώνομε μιὰ ἐσωτερικὴν ἀντινομίαν, γιατί ἡ ἐξομολόγησις τοῦ ἀπολύτου χαρακτῆρα τῆς πανανθρώπινης ἱστορίας ὀδηγεῖ στὴν ἐξομολόγησιν τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀπολύτου, ποὺ ἀποτελεῖ βασικὸν

δόγμα τοῦ ὑπαρξισμοῦ γενικὰ καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kierkegaard ἰδιαίτερα. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ἀπόλυτο, συνεπῶς τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἰδέα ἢ τὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου. Βέβαια, ὁ ὑπαρξισμὸς ἀρνεῖται τὴν ἀναγωγὴν σὲ γενικὲς ἔννοιες, ἐδῶ ὅμως δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ αὐθαίρετη ἀναγωγὴ λογικῆς ὑφῆς, μὰ γιὰ τὴν κατηγορικὴ σύλληψη μιᾶς ἀναγωγῆς, ποὺ διαπιστώνομε μέσα στὰ πλαίσια τοῦ πραγματικοῦ. Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθῆ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀνθρωπότητος, μὰ οὔτε καὶ τὴ διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας της. Ὁ κάθε ἄνθρωπος εἶναι λειτουργὸς της, ἀπ' αὐτὸν ὅμως ἐξαρτᾶται νὰ γίνῃ ἐνσυνείδητος λειτουργὸς ἢ νὰ ἀφεθῆ στὸ ρεῦμα τῶν γεγονότων καὶ νὰ μεταβληθῆ σὲ παιγνίδι στὰ χέρια παραγόντων ξένων καὶ ἀντίθετων πρὸς τὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου.

4.—*Ἄρνηση τῆς ἐνοποίησης τῶν ἀντιθέσεων.*

Ἡ ἀποψη αὕτη κηρύσσει τὴν ἄρνηση τῆς ἄρσης τῶν ἀντινομιῶν. Τὸ πρόβλημα τοῦτο συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἀλήθειας καὶ τὴ δυνατότητα τῆς Ἠθικῆς.

α) *Τὸ σύστημα, κατὰ τὸν Kierkegaard, δέχεται τὴν ἀλήθεια ἕως ἓνα ὠρισμένο σημεῖο. Π.χ. στὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel ἡ θέση ἰσχύει ὥσπου νὰ φανῆ ἡ ἄρνηση, τότε ὅμως δὲν ἰσχύει οὔτε ἡ μιὰ οὔτε ἡ ἄλλη, ἀλλὰ ἡ σύνθεσις ὅπου συγχωνεύονται καὶ οἱ δυὸ. Τὸ πρόβλημα ὅμως πρέπει νὰ τὸ συλλάβωμε πέρα ἀπ' αὕτη τὴν ἀντίθεση, γιὰτι ἔχει δευτερεύουσα σημασία. Ἡ ἀλήθεια δὲν ἰσχύει ἕως ἓνα ὠρισμένο σημεῖο, ὅπως κατηγορεῖ ὁ Kierkegaard, γιὰτι ἡ ἀλήθεια βρίσκεται στὸ γίνεσθαι, δηλαδὴ στὴ διαδοχὴ τῶν ἑτεροτήτων μέσα στὴ ροὴ τοῦ χρόνου. Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ ἑτερότητες εἶναι αὐτόνομες ὄντικες καταστάσεις, ποὺ ὑπαρκτικὰ καὶ μόνο διαχωρίζονται, χωρὶς ὅμως ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς νὰ σημαίνει ἀναγκαστικὰ ποιοτικὴ ἀντίθεση, ὅπως στὴ μηχανικὴ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel. Ἡ ποιοτικὴ διαφοροποίηση βγαίνει ὄχι ἀπὸ μιὰ τυποποιημένη ἀντίθεση, ἀλλ' ἀπὸ μιὰ ἐκλογή τῶν πιὸ καταλλήλων κάθε φορὰ σχημάτων, ποὺ ἐνεργοῦν ἐνσυνείδητοι παράγοντες.*

β) *Ἡ ἐνοποίηση τῶν ἀντιθέσεων, λέγει ὁ Kierkegaard, σημαίνει δολοφονία τῆς Ἠθικῆς ἀπὸ τὴ Μεταφυσικὴ, γιὰτι πάει*

νά εξαλείψη τὴ διαφορά ἀνάμεσα στὶς ἑτερότητες καὶ συνεπῶς νὰ καταργήσῃ τὸ δίλημμα τῆς ἐκλογῆς. Ἐνῶ καὶ πάλι ἡ θέσις αὕτη δὲν εὐσταθεῖ, γιὰτὶ ἀνάμεσα στὴν Ἠθικὴ καὶ στὴ Μεταφυσικὴ ὑπάρχει ὁμοφωνία, σύμπνοια, ἐνότητα. Ἡ Μεταφυσικὴ ἀποκαλύπτει καὶ ἡ Ἠθικὴ προσπαθεῖ νὰ ἄρῃ τὶς ἀντινομίες, πού διέπουν τὴν ἐξωτερικὴν πραγματικότητα. Ἰσα - ἴσα ἡ παραδοχὴ μιᾶς τέτοιας δυνατότητας ἀνοίγει διάπλατα τὸ δρόμο γιὰ μιὰ θεωρία τῆς αἰσιοδοξίας γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἐνῶ ἡ θέσις τοῦ Kierkegaard εἶναι ἀθεράπευτος πεσσιμισμός. Ἀκόμα καὶ μὲ τὴν πράξη τῆς ἐκλογῆς, λέγει, δὲν καταργοῦνται οἱ ἀντινομίες, μὰ ἀπλῶς τὸ ἄτομο παίρνει μιὰ θέσις ἀπέναντι στὸ πραγματικόν. Ὅ,τι κι' ἂν κἀν ὁ ἄνθρωπος, οἱ δυσκολίες παραμένουν.

5.— *Ἀνεπάρκεια τῆς ἐρευνητικῆς τεχνικῆς.*

Ἡ ἐρευνητικὴ τεχνικὴ τοῦ Kierkegaard γιὰ τὴ διαπίστωση τῆς ὑπαρξης βρίσκεται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ὀρθὸ λόγον. Στὴ θέσις τοῦ γεμάτου ἀπὸ σαφήνεια καὶ ἐνάργεια ἐρευνητικοῦ τρόπου τοῦ Descartes μὲ μέσο τὴ μεθοδικὴ ἀμφιβολία (ἀμφιβάλλω - ἄρα σκέπτομαι - συνεπῶς ὑπάρχω) ὁ Kierkegaard θέτει τὴν ἀπελπισία: «ἀπελπίζομαι, ἄρα ὑπάρχω». Ἡ μεθοδικὴ ἀμφιβολία στηρίζεται σὲ ἀσφαλεῖς βάσεις, τόσο γιὰτὶ ἡ ἐρευνητικὴ τεχνικὴ ὁδηγεῖ σὲ θετικὰ πορίσματα ὅσο καὶ γιὰτὶ τὸ ὑποκείμενον ἔχει σαφῆ συνείδηση τῆς μεθοδολογικῆς τῆς χροιάς. Ἀντίθετα, ἡ ἀνορθόλογη τεχνικὴ τοῦ Kierkegaard δημιουργεῖ κινδύνους ὀλισθήματος μέσα στὸν ὠκεανὸ μιᾶς ἀπελπισίας, ἀπὸ ὅπου κάθε ἀπόπειρα ἐξόδου νὰ εἶναι ἀδύνατη.

6.— *Ἀνεπάρκεια τῆς ἠθικῆς ζωῆς.*

Βέβαια, γιὰ τύπους δαιμονιακούς, ὅπου ὁ Kierkegaard κατατάσσει τὸν ἑαυτό του, ζήτημα παραμονῆς στὰ πλαίσια τῆς ἠθικῆς ζωῆς δὲν δημιουργεῖται. Εἴτε γιὰ λόγους πού ἀνάγονται στὴν ὑπερεπάρκεια καὶ ὑπερπληρότητα δυναμισμοῦ, πού δὲν μπορεῖ νὰ διοχετευθῆ σὲ θετικὲς κατευθύνσεις, εἴτε γιὰ λόγους πού προέρχονται ἀπὸ ἀνεπάρκεια προσαρμογῆς στὰ πλαίσια τῆς ἠθικῆς ζωῆς, ἢ πορεία των πρὸς τὴ σφαῖρα τῆς θερησκευτικότητας, ὅπου θὰ

βροῦν πλήρη ἱκανοποίηση, ἐπιβάλλεται σὰν ἀδήριτη ἀναγκαιότητα. Γιὰ τὸ μέσο ὅμως τύπο τοῦ κανονικοῦ ἀνθρώπου ἡ προσαρμογὴ στὴν ἠθικὴ ζωὴ καὶ δυνατὴ εἶναι ἀλλὰ καὶ σκόπιμη. Κι' ὕστερα ἡ προσαρμογὴ αὕτη καὶ ἡ ἀσκήση στὴν ἀρετὴ μὲ μιὰ θαραλέα ἀντιμετώπιση τοῦ πειρασμοῦ, ὅπου εἶναι κι' ὅπου ἐμφανίζεται μ' ὅλη τὴν ἔνταση τοῦ δαιμονικοῦ του δυναμισμοῦ, ἐξυπηρετεῖ τὴν ἠθικὴ του ὀλοκλήρωση καὶ δημιουργεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνοδό του στὴ σφαῖρα τῆς ὑγιοῦς θρησκευτικῆς ζωῆς. Ἔτσι διαπιστώνομε, ὅτι ἀντίθεση οὐσιαστικὴ δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ἠθικὴ καὶ στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ. Ἡ μιὰ δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἄλλη. Ἰσαῖα, ὁ καλὸς ἀγωνιστὴς θὰ βρῆ τὸ νόημα τῆς ζωῆς στὸν ἁρμονικὸ συνδυασμὸ τῆς ἠθικῆς δράσης, ποὺ τὸν κάνει ἐπίλεκτο ὄργανο τῆς διαλεκτικῆς τοῦ κόσμου καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση τοῦ ἴδιου τοῦ κοθολικοῦ πνεύματος, μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἔξαρση, ὅπου ἀντλεῖ δυνάμεις γιὰ τὴν καλύτερη ἐκπλήρωση τῆς ἀποστολῆς του.